

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Kaló Zsuzsa

**A PSZICHOLÓGIAI ÁGENCIA KOGNITÍV NYELVÉSZETI
LEÍRÁSA DROGHASZNÁLÓ NARRATÍVÁKBAN**

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Bárdosi Vilmos CSc, egyetemi tanár

Magyar Nyelvészeti Doktori Program

Vezető: Prof. Dr. Kiss Jenő, MHAS

A bíráló bizottság tagjai:

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. habil. Erdős B. Márta PhD

Dr. habil. Tátrai Szilárd PhD

A bizottság titkára:

Dr. Laczkó Krisztina PhD

A bizottság további tagjai:

Dr. Andó Éva PhD

Dr. Domonkosi Ágnes PhD

Dr. Boronkai Dóra PhD

Témavezető:

Prof. Dr. Tolcsvai Nagy Gábor CMHAS

Külső témavezető:

Prof. Dr. Rácz József DSc

Budapest, 2012

1. Bevezetés

A doktori disszertáció célja a pszichológiai ágencia nyelvi meghatározása kognitív nyelvészeti keretben. Droghasználói élettörténeti interjúkat elemzek kvalitatív és kvantitatív eszközökkel, az interjúkból kinyert narratívákban olyan nyelvi mintázatokat keresek, amelyekkel leírhatóvá válik az interjúalany ágenciája, és konceptuális metaforaelemzést végzek a pszichológiai ágencia fogalmi tartományainak feltárására. A kognitív nyelvészeti keret lehetőséget nyújt arra, hogy a diszciplináris kereteket átlépve a pszichológiai ágencia fogalmi kereteiről és nyelvi mintázatairól képet kapjunk.

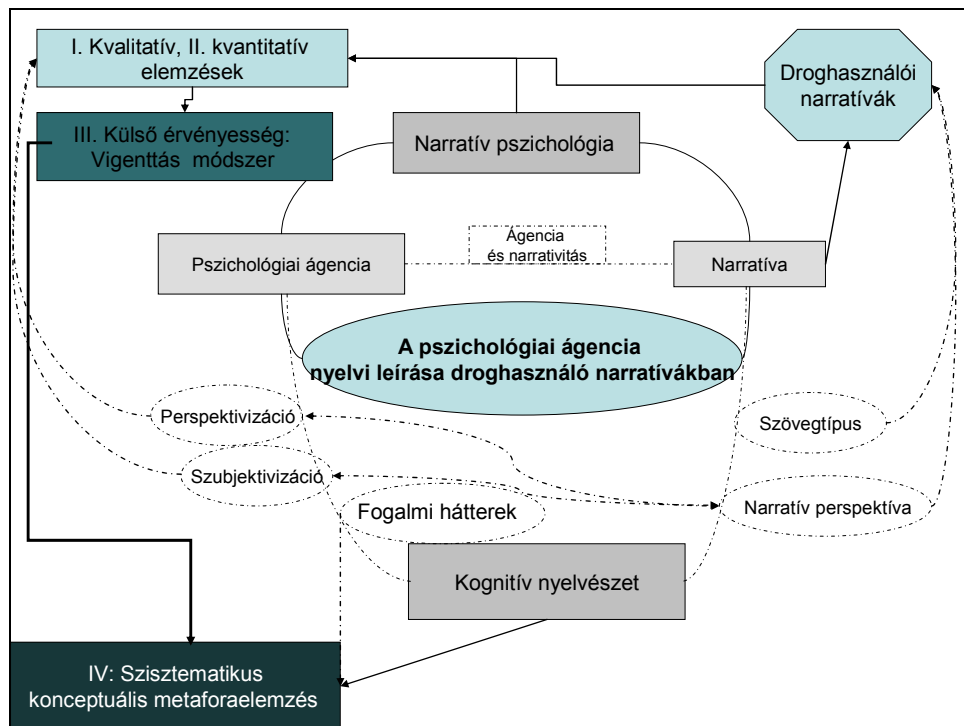
A kognitív nyelvészet alapja a *mentalizmus* (Bańczerowski 1999, 2010), abból indul ki, hogy a nyelvünkben tükröződik a megismerésünk; ez a szemlélet holisztikus: kapcsolatot feltételez az elme és a valóság, az elme és a test, az elme és a nyelv között. A pszichológiai ágencia az „ön-megismerés” szinonimája, abban az értelemben, ahogyan a nyelvhasználatban tükröződik a beszélő – ebben az esetben a droghasználó – önértékelése, szerepeinek felismerése, felelősségvállalása. A kognitív nyelvészet egyik vezérelve az *embodiment (testesültség)* (Lakoff és Johnson 1980), amely a nyelvi megismerésnek a fiziológiai és anatómiai meghatározottságát jelenti. A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány része, szoros kapcsolatban áll a kognitív tudományokkal ezért is érdekes a pszichológiai ágencia elemzése. A kognitív tudomány éntudattal és narratív énnel foglalkozó elméletei az ágencia érzését a cselekvés, a közvetlen motoros cselekvések, mozdulatok, mozgás, valamint a megismerés és az én viszonyának szempontjából elemzik, és az emberi tapasztalás elemi szintjeinek filozófiai és neurokognitív magyarázatát keresik. A pszichológiai ágenciának számos definíciója létezik a neurokognitív tudományoktól a személyiségpszichológiai elméletekig, a nyelvtudományban az ágens elsődleges jelentése az alanynak a mondatban betöltött (thematikus) szerepére értendő. A kognitív nyelvészetben rejlő interdiszciplinaritásból következik, hogy dolgozatnak részben az is célja, hogy a pszichológiai és a nyelvtudományi ágencia terminusok és értelmezések között megfeleléseket (leképezéseket) hozzon létre, amelyet a fogalmi tartományok feltárásával végez el.

A feldolgozás során kurrens narratív pszichológiai vizsgálati eredményeket (Berán 2009, Békés 2008, Ferenczhalmy és László 2007, Szalai 2011) és a kognitív nyelvészeti elméleteket (Sanders és Spooren 1997, Tolcsvai Nagy 2011, Tátrai 2011) ötvözöm korpusznyelvészeti feldolgozásokkal. Reményeim szerint az interdiszciplináris szemlélet lehetővé teszi, hogy az eredmények a magyar nyelvészet és a

pszichológia/társadalomtudományok számára is aktuálisak legyenek. A társadalomtudomány régóta nyitott a nyelvészeti alkalmazások felé, a mintázatkeresés a kvalitatív hagyományban gyökerezik, a narratív pszichológiában elterjedt és gyakran használt módszer a nyelvészeti elemzés, elsősorban azonban strukturális szempontú, itt a kognitív nyelvészet mint elemzési keret jelenthet újdonságot.

A disszertáció gondolati térképe felvázolja és vizuálisan megjeleníti a dolgozat célját, az elméleteket, amelyek kiindulási pontként szolgálnak és a kidolgozás alapját szolgáltatják és a vizsgálatokat, amelyek a hipotézisek alátámasztására végeztem el.

1. ábra. A disszertáció gondolattérképe

A dolgozatban tehát kísérletet teszek a pszichológiai ágencia

1. általános kognitív nyelvészeti leírására;
2. magyar nyelvi jelölőinek meghatározására;
3. fogalmi tartományainak meghatározására.

2. Az értekezés felépítése

A dolgozat egy előszóból, két nagyobb szerkezeti részből áll, amit a diszkusszió és az összegzés követ, majd az irodalomjegyzék és a mellékletek (kiegészítések, adattáblák, vizsgálati anyagok) feltüntetése.

Az **Előszó** rövid problémafelvetés, amely előrejelzi az értekezés célkitűzését.

Az **A. rész** a választott téma elméleti hátterét mutatja be, hazai és nemzetközi szakirodalmi ismeretek alapján.

Az A. rész négy fejezetből áll össze:

Az 1. fejezetben a **kognitív nyelvészet** alapfogalmait és elméleteit ismertetem.

A 2. fejezetben a **narratíva** definícióját keresem a pszichológiai és a nyelvészeti hagyományban, az elemzési módszerekre fókuszálva a *strukturális*, az *interakciós*, a *funkcionális* és a *kognitív* módokat különböztetem meg. Ismertetem azokat a vizsgálatokat, amelyek *szenvedélybeteg* narratívákat elemeztek.

A 3. fejezetben a **pszichológiai ágencia** definícióját adom meg a különböző *pszichológiai* elméletek és *neurokognitív* összefüggések alapján. Bemutatom milyen *narratív pszichológiai* és *szenvedélybeteg narratívákhoz köthető* elemzések készültek a pszichológiai ágenciával kapcsolatban, és felvázolom, milyen lehetséges kapcsolat van az *ágencia és a narrativitás* között.

A 4. fejezetben megvizsgálom a **narratíva és a pszichológiai ágencia megkonstruálásának lehetőségeit kognitív nyelvészeti keretben**.

Az A. rész végén összegzem a leírtakat és megállapítom a hipotéziseimet.

A **B. rész** három fejezete az empirikus vizsgálatokat mutatja be.

Az **I. vizsgálat** a droghasználói narratívák *kvalitatív és kvantitatív elemzését* tartalmazza. Bemutatom a korpusz jellemzőit, a módszert (korpusznyelvészeti illetve számítógépes

nyelvészeti), a kvalitatív (Atlas.ti számítógépes program) és kvantitatív (NooJ számítógépes program) eszközöket illetve a nyelvi jelölőket (deixis, modalitás), amiket a kognitív nyelvészeti keretben (perspektivizáció és szubjektívizáció) a pszichológiai ágenciatípusok markereinek tekintek.

A **II. vizsgálat** eredményeim *külső érvényességét* a vignettás (vinyettás, *factorial survey*) módszerrel vizsgáltam.

A **III. vizsgálat** *szisztematikus konceptuális metaforaelemzés* a pszichológiai ágencia fogalmi hátterének feltárására. Háttérmetaforákat gyűjtök szakirodalmi és korpuszadatokból, majd ezeket interpretálom kognitív nyelvészeti keretben.

A **Diszkusszió** összefoglalja a három vizsgálat eredményeit, bemutatja és értelmezi a levonható következtetések jelentőségét.

Az **Összegzés és kitekintés** fejezet röviden összefoglalja az értekezés fő mondanivalóját, megfogalmazza a kutatás újszerűségét és a nyitott kérdésekkel foglalkozik.

3. Korpusz, minta és módszerek

3.1. Droghasználói narratívák kvalitatív és kvantitatív elemzése

A kvalitatív és kvantitatív elemzés korpuszának típusa kétszemélyes strukturált interjú (n=24) alapján összeállított egynyelvű szövegek, amelynek a tematikája: élettörténet és droghasználat. Az interjú szövegének kritériuma a koherens élőnyelvi beszéd volt illetve az, hogy a vizsgálati személy ne legyen intoxikált állapotban vagy nem mutasson olyan erős elvonási tüneteket, amelyek jelentősen befolyásolják a kommunikációs képességeit.

Az interjúalanyok életkora (az interjú felvételének idején) 21 és 41 év közötti, többségük férfi (16 fő), szerhasználati mintázatukat a rendszeresség és a többfajta szerek együttes használata jellemzi (fő drog a heroin); több leszokási kísérletükről számolnak be, az interjú felvételének időpontjában hatan állnak kezelés alatt.

A korpusz 322 088 tokenből áll.

3.1.1. Kvalitatív elemzés

A kvalitatív elemzés első részeként a korpusz szövegtani jellemzőinek leírására került sor, majd az Atlas.ti számítógépes szövegelemző programmal a narratívákban fellelhető ágenciatípusokat határoztam meg, ezután az ágencia kódstruktúrák meghatározása történt és a kódok hierarchiájának megállapítása.

A kódok nyelvi jellemzőinek vizsgálatát nyílt kvalitatív elemzéssel és plauzibilitás-vizsgálatával végeztem. Utóbbi vizsgálat célja leellenőrizni a korábbi vizsgálatok eredményeinek plauzibilitását a korpuszunkon. A vizsgálati során az explicit személyes névmás (Erdős B. 2006, Berán 2009), az aktivitás-passzivitás (Békés 2008, Szalai és mtsai 2010, Szalai 2011), a „szintaxis” ” (Fowler 1985) és az intencionalitás (Ferenczhalmy és László 2007) nyelvi jelölőit elemeztem.

3.1.2. Kvantitatív elemzés

A kvantitatív elemzést NooJ programban végeztem. Korpusznyelvészeti módszerekkel, a magyar nyelvi jelölők rendszerének felállításával a *deixis és modalitás modulokat* (Sanders és Spooren 1997, Tolcsvai Nagy 2011, Tátrai 2011) hoztam létre, amelyek automatikusan felismerik a korpuszban a személy-, tér, és idődeixis (itt és most, ott és akkor) és modalitás (szubjektív és objektív eszisztemikus, deontikus, buletikus, affektív modalitás és evidencialitás) különböző mintázatait.

3.2. Külső érvényesség: vignettás módszer

A kapott eredmények külső érvényességét ún. vignettás (kérdőíves) módszerrel vizsgáltam meg. A vignetták kitalált, életszerű történetek, amelyekről különböző (Likert-skálás vagy eldöntendő) kérdésekre válaszolva a vizsgálati személyeknek ítéletet kell alkotniuk, így vizsgálható meg az attitűdök és látens fogalmak rendszere.

5 vignettát (történetet) használtunk 5 ágenciatípusnak megfelelően, amelyekben tudatosan megváltoztattuk azokat a deixis és modailtás-jellemzőket, amelyek az egyes ágenciatípusokat meghatározzák.

A vizsgálati személyek egynyelvű személyek. A minta összesen 116 személyből állt, 16 és 24 év közötti, többségében nők, mindannyian magyarországi magyar nyelvet beszélők. A mintát egy budapesti gimnázium két osztályának tanulói (10. és 12. évfolyam) (n=52) illetve egy budapesti egyetem hallgatói (n=64) alkotják.

Mindannyian 5-5 vignettát olvastak el, így 580 elemzési egységet vizsgálatunk meg.

3.3. Szisztematikus konceptuális metaforaanalízis

A fogalmi metafora elméletére (Lakoff és Johnson 1980) alapozva *korpusznyelvészeti* eszközökkel és *szisztematikus* eljárással azt vizsgáltam, hogy milyen konceptuális metaforák, milyen fogalmi cél- és forrástartományokból konstruálódnak a magyar nyelvben a pszichológiai ágencia mint az *én*, a *szelf* és az *önreflexió*. A szisztematikus eljárásnak megfelelően először a háttérmetaforákat gyűjtöttem össze különböző szakirodalmi adatokból (Lakoff 1996, Kövecses és Benczes 2010) és korpuszokból (saját korpusz és Magyar Nemzeti Szövegtár, Váradi 2002).

4. Az elemzés és a kutatások eredményeinek rövid összefoglalása

4.1. A droghasználói narratívák kvalitatív és kvantitatív elemzése

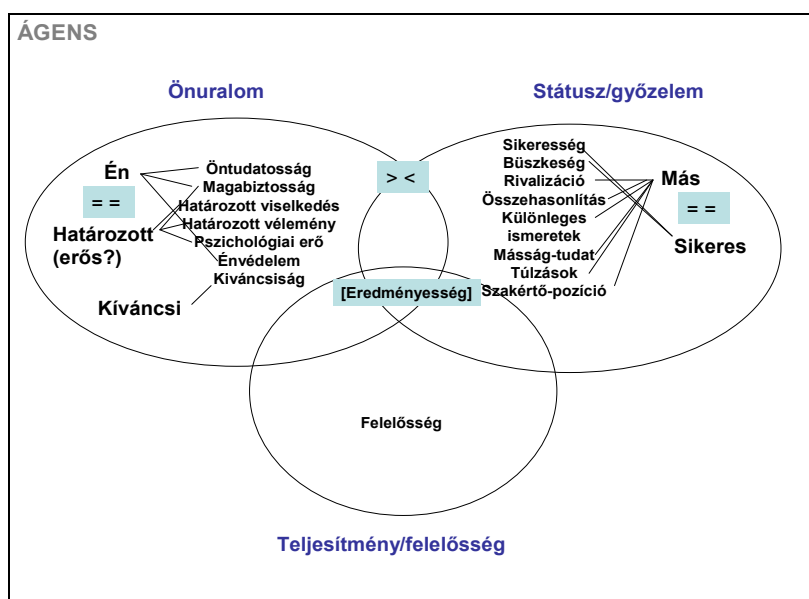
Az elemzések alapján a droghasználói narratívák szövegtípusát a *történetlebeszélő* szöveggként határoztam meg (Tolcsvai Nagy 2000).

A korpusz kvalitatív elemzését a ágencia listakódjai McAdams (2001) és Rácz (2006) vezérelték, amelyekhez *az önuralom, a státusz/győzelem és a teljesítmény/felelősség* voltak, az ágencia hiányára *a felhatalmazottság, az igazolás, a felmentés és az ágencia hiánya/passzivitás* kódokat használtuk.

4.1.1. Kvalitatív vizsgálat

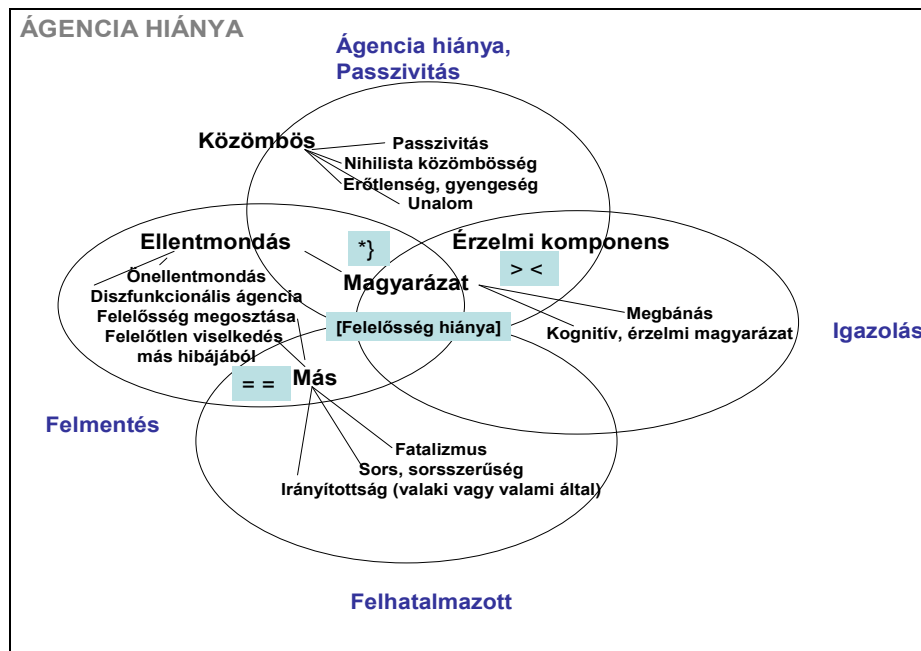
A *kódok struktúrájának*, a kódok egymáshoz való viszonyának elemzéseképpen megállapítottuk, hogy az ágens megnyilatkozó valamit elért, valamilyen cselekedetének valamilyen (azaz nem biztos, hogy etikailag vagy a társadalmi normáknak megfelelő) eredménye van, amit *interszubjektív* skálán elhelyezve: önmaga ért el, önmaga a mérce vagy másokkal való összehasonlításban számít eredménynek; beszámol arról, hogy *hogyan, milyen eszközökkel* érte el, milyen tulajdonságok szükségesek hozzá, pl. határozottság; támpontot nyújt ahhoz, hogy *miért* tette ezt, pl. kíváncsiság; illetve eredményes abban, hogy *vállalja érte a felelősséget*.

2. ábra. Ágencia kódstruktúra

Az *ágencia hiánya* a felelősség hiánya, amelyet a beszélő *indokol* valamilyen *magyarázattal*, ami lehet *logikus és koherens* vagy *széttöredezett*; ez az indoklás lehet érzelmileg telített vagy telítetlen; oka lehet egy *attitűd*, a *közömbösség*; az *én-mező* nem jelenik meg, az *interszjektív* skálán már nem csak *humán*, de *szürreális* entitások is részt vesznek, befolyásoló erővel bírnak.

3. ábra. Az ágencia hiánya kódstruktúra

Nyílt kvalitatív elemzés

A nyílt kvalitatív elemzés eredményeképpen az ágencia és az ágencia hiánya kódjainak különbségei megragadhatók az *interszjektivitásban* vagyis abban, hogy a társas megismerésben és megértésben jelen vannak-e mások vagy sem. Az *időbeliség* skáláján is megragadhatók jellemző különbségek a kódok között (az önuralom és az ágencia hiánya kódokban jellemzőbb a jelenre utalás, a többiben a történetlebeszélői múlt és „régmúlt”). A jellemző vagy ritka *szóhasználat* három kód esetén bizonyult disztinktív tényezőnek: az önuralom kódban a tudatosságot elsősorban a mentális igék hordozzák („terveztem”, „kigondoltam”, „elbizonytalanodtam”). A státusz/győzelem kód idézeteiben dominálnak a túlzások és fokozások („minden”, „legjobb”, „legtöbb”). A felhatalmazottság kódban jelenik meg egyedül a magyar nyelvben ritkán használat passzív szerkezet („úgy lettünk tervezve”).

Plauzibilitás-vizsgálat

A plauzibilitás-vizsgálat tendenciáiból az látszik, hogy a korábbi vizsgálatok elemzési szempontjait alkalmazva a kódjainkra az ágencia kódnyalábot az intencionalitás jellemzi, az ágencia hiánya kódnyalábot az aktivitás–passzivitás.

4.1.2. Kvantitatív elemzés

A kvantitatív eredmények részben megfeleltethetők (személy- és idődeixis jellemzők) a kvalitatív elemzéssel kapott eredményeknek és a korábbi vizsgálatoknak. A modalitás-jellemzők pszichológiai ágenciához kapcsolása újdonságot jelent a szakirodalomban.

4.2. Külső érvényesség elemzése: vignettás módszer

Tendenciaszerű (pozitív) összefüggés van az *önuralom, az eredményesség és a felelősség hárítása* vignetta és szignifikáns viszony van az *ágencia hiánya* vignetta és a kérdőívben ágenciakódokhoz kapcsolt jelzők között

4.3. Szisztematikus konceptuális metaforaanalízis

Az ágencia konceptuális metaforáinak fogalmi forrástartományai a KETTŐSSÉG a TÖBBSZÖRÖSSÉG és a TARTÁLY metaforákhoz és a RÉSZ-EGÉSZ metonímiához köthetők.

5. Következtetések, tézisek

A jelen kutatás eredményeiként levonható legfontosabb következtetéseink, hogy 1. droghasználói narratívákban többfajta ágenciát találunk; 2. az ágencia és az ágencia hiánya nem egymás fogalmi ellentétpárjai, az ágencia központi fogalma az eredményesség, az ágencia hiánya a felelősség hiányával hozható összefüggésbe; 3. a pszichológiai ágencia összefüggésbe hozható a perspektivizációval és szubjektivizációval; 4. a pszichológiai ágencia nyelvi konstruálásának meghatározó eszköze a magyar nyelvben a deixis és a modalitás; 5. a pszichológiai ágencia fogalmi háttérének pozitív kapcsolata van a perspektivizációval és szubjektivizációval a visszaható személyes névmás (önmaga) formájában; 6. a pszichológiai ágencia fogalmi metaforáinak forrástartománya a KETTŐSSÉG és a TARTÁLY metaforákhoz és a RÉSZ-EGÉSZ metonímiához köthető.

Az ágenciáról való gondolkodás mindenképp interdiszciplináris – a dolgozat a kognitív nyelvészet és a narratív pszichológia határán igyekezett ezt a diskurzust tovább építeni, de akár a neurokognitív, akár a filozófiai aspektusokat tekintjük, egyik sem mentes más tudományágak befolyásától, hatásától. Talán azért van ez, mert végeredményben az ágencia nyelvi, formai, agyi összefüggései, reprezentációs lehetőségei megfejtésének vágya visszavezethető az alap felszólításra: gnothi seauton – ismerd meg magad!

A kézirat elméleti haszna a pszichológiai ágencia nyelvi markereinek leírásában valósul meg. A számítógépes program használatával szabadon hozzáférhetővé válik a pszichológiai ágenciát leíró nyelvi modul (amely gráfokból áll), amelyet ily módon bárki használhat, bármilyen szövegen. A különböző típusú narratívák leírásához is részben hozzájárulhat az elemzés eredménye. A droghasználó és felépülési narratívák összehasonlításához is hozzájárul, így a drogkutatások és a droghasználókkal foglalkozó terápiák elméleti információkat szerezhetnek az eredményekből, a prevenciók üzenetek megalkotói pedig gyakorlati információkat kaphatnak a perspektívák különbségének megértésével.

6. A tézisekben hivatkozott irodalom

- Bañcerowski Janusz, 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- Bañcerowski Janusz, 2010. A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában. *Magyar Nyelv*, 106, 2: 129-145
- Berán Eszter 2009. *A narratív perspektíva szabályozó szerepe a terápiás diskurzusban*. Doktori disszertáció. ELTE PPK.
- Békés Vera. 2008. *A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban*. Doktori disszertáció. PTE BTK.
- Erdős B. Márta 2006. *A nyelvben élő kapcsolat*. Typotex, Budapest.
- Ferenczhalmy Réka és László János 2007. *Intencionalitás modul*. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged.
- Fowler, Roger 2008. A hatalom. In: Síklaki István (szerk): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Typotex Kiadó, Budapest, 231–255.
- Kövecses Zoltán és Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George és Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- McAdams D. P. 2001. *Coding Autobiographical Episodes for Themes of Agency and Communion*. Kézirat. <http://www.sesp.northwestern.edu/foley/research/> [letöltés 2005. 03.12.]
- Rácz József 2006. *Kvalitatív drogkutatók*. L'Harmattan, Budapest.
- Sanders, José és Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas, Redeker, Gisele és Waugh, Linda (szerk): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 85–112.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozzájárulása a szövegtan számára. *Magyar nyelvőr*, 124, 4: 494–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra.
- Várad Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, Las Palmas, Spanyolország, 385–389.